

УДК 32(477)

Олена Газізова

КРИМСЬКИЙ «ВУЗОЛ» ІДЕНТИЧНОСТЕЙ: РОСІЙСЬКА АНЕКСІЯ І ПРОБЛЕМАТИКА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ КРИМЧАН

Недостатній рівень спільної ідентичності на рівні країни, наявність чіткого регіонального характеру ціннісно-світоглядного розшарування українського суспільства, безпосереднє втручання у внутрішні справи та нав'язування спільних ідентифікацій з боку інших суб'єктів міжнародних відносин значно посилює загрозу сепаратизму, призводить до зростання спільної ідентифікації громадян з іншими суспільствами та їхніми політичними інститутами, що може призвести до територіальної дезінтеграції країни.

Анексія Криму РФ стала серйозним дестабілізаційним чинником у регіоні, що загострив етнополітичні суперечності на півострові. Найбільше етнічне невдоволення демонструють кримські татари та етнічні українці, які зазнають постійної дискримінації за ознакою етнічної належності, мови, віросповідання з боку державних структур Криму та РФ.

За даними перепису, зробленого підконтрольною російській владі Федеральною службою державної статистики, на півострові суттєво зменшилася кількість українського та кримськотатарського населення: 15,8 відсотка українців і 10,6 відсотка кримських татар. Найбільше росіян – 68,3 відсотка проти 58,3 у 2001 р.

Водночас за даними різних соціологічних досліджень в Криму в умовах анексії посилюються регіональні тенденції. Так, згідно з опитуванням 2016 р., 35% жителів півострова ідентифікували себе в першу чергу як кримчани, а не як громадяни Росії, що істотно вище за середньоросійські показники.

Очевидно, що така динаміка не вкладається в ідеї «русского мира», тому на півострові реалізується політика «м'якої депортації» кримчан, яких заміщають росіянами. За чотири роки до Криму тільки за офіційними даними переїхало 178 тисяч чоловік, з них абсолютна більшість – з Росії.

Попри те, що Україна немає можливостей для реалізації напрацьованого законодавства за період 2014–2018 рр. щодо врегулювання етнополітичних проблемних питань Криму на території окупованого півострова, розроблення та реалізація стратегії деокупації та реінтеграції Криму має вирішальне значення для захисту прав етнічних громад Криму та відновлення територіальної цілісності України.

Ключові слова: Автономна Республіка Крим, анексія, національна ідентичність, етнічна ідентичність, культурна самоідентифікація, етнічні групи Криму, державна етнонаціональна політика.

Olena Hazizova

CRIMEAN “KNOT” OF IDENTITIES: RUSSIAN ANNEXATION AND THE PROBLEM OF PRESERVING NATIONAL SINGULARITY OF CRIMEAN RESIDENTS

The insufficient degree of common identity at the state level, the distinct regional character of axiological and ideological differences in the Ukrainian society, direct interference with the internal affairs and imposition of common identifications on the part of other subjects of international relations considerably aggravates the threat of separatism, leads to the increase of joint identification of citizens with other societies and their political interests, which can lead to the territorial disintegration of the country.

The annexation of Crimea by Russia became a significant destabilizing factor in the region, which sharpened ethnopolitical controversies on the peninsula. The most ethnically dissatisfied are Crimean Tatars and ethnic Ukrainians, who experience constant discrimination due to their ethnic origin, language, and religion from the state authorities of Crimea and Russian Federation.

According to the population census, conducted by the Federal Service of State Statistics, subordinate to the Russian power, the peninsula has observed a considerable decrease of the Ukrainian and Crimean Tatar population: 15.8% of Ukrainians and 10.6% of Crimean Tatars. Russians constitute the majority: 68.3% comparing to 58.3% in 2001.

Different sociological studies in Crimea claim annexation to cause the intensification of regional tendencies. Thus, according to the 2016 poll, 35% of the citizens identified themselves, first of all, as Crimeans and not as the citizens of Russia, which considerably exceeds average Russian figures.

This dynamics does not obviously fit the ideas of the “Russian World”; thus, the peninsula observes the implementation of the “soft deportation” policy of Crimeans, substituted by Russians. The official data state that during four years 178 thousand people have migrated to Crimea, the prevailing majority of them being Russians.

Although Ukraine does not have opportunities for implementing the legislation developed in the time period of 2014–2018 for the regulation of Crimean ethnopolitical disputes on the occupied peninsula, the development and implementation of the de-occupation and reintegration strategy of Crimea is crucial for the protection of Crimean ethnic communities’ rights and restoration of the territorial integrity of Ukraine.

Key words: *Autonomous Republic of Crimea, annexation, National Identity, Ethnic Identity, One Political Nation, Cultural Self-Identification, Ethnic Groups in Crimea, state ethnonational policy.*

Постановка проблеми. Стабільний розвиток української етнонаціональної моделі прямо залежить від врегулювання міжетнічних суперечностей, забезпечення захисту національних інтересів на всіх рівнях: громадянин, суспільство, держава, етнонаціональні групи. Ю. Калиновський етнополітичною безпекою вважає стан захищеності етнонаціональних утворень у державі, нації в цілому та особистості (незалежно від етнічної ідентифікації) від внутрішніх і зовнішніх загроз у вигляді геноциду, ксенофобії, насильницької асиміляції [9, с. 60].

Недостатній рівень спільної ідентичності на рівні країни значно посилює загрозу сепаратизму. Перш за все, можливе зростання важливості регіональних ідентичностей, на основі яких здатні сформуватися потужні ірредентиські рухи. Крім того, слабкість загальнонаціональної ідентичності призводить до зростання привабливості для представників етнічних груп, що компактно проживають у прикордонних регіонах України, ідентифікації себе з сусідніми державами. Відповідні настрої активно експлуатуються окремими зарубіжними структурами, зокрема, і спеціальними службами для діяльності, що суперечить національним інтересам України, створюють умови

для можливого висунення територіальних претензій до нашої держави у майбутньому. Наявність чіткого регіонального характеру ціннісно-світоглядного розшарування українського суспільства приводить до постійного використання у політичній боротьбі тем автономізації чи навіть виходу зі складу України тих чи інших територій.

За умов відсутності ефективною реалізації державної політики, спрямованої на нейтралізацію згаданих загроз, існує висока ймовірність, що розвиток відповідних суспільних процесів за негативним сценарієм призведе до втрати суверенітету держави. Це може відбутися через критичне зниження ефективності функціонування політичної системи, викликане внутрішніми конфліктами, через що вона не здатна буде належним чином реагувати на виклики і загрози. Іншим варіантом може стати зростання спільної ідентифікації громадян з іншими суспільствами та їхніми політичними інститутами, безпосереднє втручання у внутрішні справи та нав’язування спільних ідентифікацій з боку інших суб’єктів міжнародних відносин, кінцевим наслідком яких стане територіальна дезінтеграція країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Упродовж усіх років незалежності України науковці констатували перманентну етнополітичну нестабільність у Криму та вказували на те, які згубні наслідки вона може мати для національної безпеки, територіальної цілісності та суверенітету України.

В. Котигоренко до загроз етнополітичної стабільності в Криму зараховує: втручання Росії у внутрішні справи України з намаганням блокувати євроінтеграційні прагнення України та провокувати російську громаду Криму на конфлікт з Українською державою й більшістю її населення; утворення і діяльність у Криму російських організацій, які декларують наміри виходу автономії зі складу Української держави та її приєднання до Російської Федерації; негативне ставлення етноросійської більшості до депортованих народів, що повертаються до Криму [11, с. 39].

На думку О. Майбороди, головним етнодестабілізаційним фактором було те, що Крим упродовж багатьох десятиліть був об'єктом російської колонізації, що забезпечило кількісне домінування росіян після виселення кримських татар. За словами дослідника, утворена в 1991 р. на півострові автономія в складі України хоча формально визначалася як територіальна, насправді була російською національно-територіальною автономією [14, с. 30].

Етнополітичні процеси в їх історичному та соціокультурному зрізі подаються науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. М. Ф. Кураса (Т. А. Бевз, М. С. Кармазіна, О. Я. Калакура), Інституту історії НАН України (В. Смолій, С. Кульчицький, Л. Якубова). Етнополітичні аспекти національної безпеки України в контексті сучасних викликів досліджують у своїх працях В. Котигоренко, Ю. Калиновський, Ю. Косьмій, О. Майборода, С. Асланов, М. Вавринчук та ін.

Важливими для нашого дослідження є матеріали збірника документів і матеріалів «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)» [19]. Процес формування політики України щодо Кримського півострова, дії Росії після анексії висвітлено у посібнику Н. Беліцер «Кримські татари як корінний народ: історія питання і сучасні реалії» [5] та у виданнях Українського незалежного центру політичних досліджень «Крим після анексії. Державна політика, виклики, рішення та дії» [20], «Зелена Книга. Державна політика щодо Криму» [12].

Метою даної статті є аналіз специфіки формування ідентичності етнічних груп Автономної Республіки Крим, особливу увагу акцентовано на мовно-культурній та соціальній самоідентифікації мешканців півострова в умовах анексії та визначення політико-правових механізмів забезпечення етнополітичної безпеки щодо збереження територіальної цілісності й суверенітету України в боротьбі за деокупацію та реінтеграцію Криму.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження.

За даними Всеукраїнського перепису населення, на території АРК проживають представники понад 125 національностей і народностей. Серед населення АРК переважна більшість росіян, чисельність яких склала 1180,4 тис. осіб, або 58,5 %. Частка українців у загальній чисельності населення півострова склала 24,2 % (492,2 тис. осіб.) Третє місце займають кримські татари. Їх чисельність, порівняно з переписом населення 1989 р., збільшилася в 6,4 раза і налічувала на дату перепису 2001 р. 243,4 тис. осіб. Частка кримських татар у загальній чисельності населення АРК збільшилася на 10,2 відсотка і становила 12,1% [6, с. 14–20].

При цьому варто зазначити, що навіть із боку офіційного Києва не було забезпечено права українців як титульної нації та кримських татар як корінного народу на отримання освіти рідною мовою, не задовольнялись інформаційно-культурні потреби етнічних громад Криму.

Національно-культурні інтереси українців та кримських татар за роки незалежності України фактично ігнорувалися українською владою. Комплекс меншовартості українців Криму посилювало бачення ними потужної підтримки, яку надавала Росія місцевим росіянам у сфері культури, мови, освіти, захисті національних прав тощо.

Натомість російське етнокультурне середовище практично не зазнало згорання з радянських часів. Цією ситуацією були невдоволені кримські татари, які після повернення на територію півострова вимагали від Української держави повної реабілітації своїх прав, у тому числі етнокультурних та майнових, а також українці, які опинилися в статусі меншини на півострові. Частково вимоги етнічно політизованої російської більшості на півострові врівноважувалися зростаючими етнокультурними та етнополітичними вимогами кримськотатарської національної меншини. Саме тому протягом багатьох років незалежності вдавалося зберігати позірну етнополітичну стабільність, перевівши етнополітичний конфлікт між основними етноспільнотами в латентний стан [2, с. 316].

Анексія Криму РФ стала серйозним дестабілізаційним чинником у регіоні, що загострив етнополітичні суперечності на півострові. Найбільше етнічне невдоволення демонструють кримські татари та етнічні українці, які зазнають постійної дискримінації за ознакою етнічної належності, мови, віросповідання з боку державних структур Криму та РФ. У середовищі цих етноспільнот ширяться процеси політизації етнічності, характерні для етнополітичної нестабільності та початкової стадії етнічних конфліктів [1, с. 52].

Проведені після березня 2014 року російські дослідження, безумовно, не відображають реальної картини стану справ на півострові, але допомагають

відслідковувати зміни, спрямовані на трансформацію кримської ідентичності.

За даними перепису, зробленого під контрольною російській владі Федеральною службою державної статистики, на півострові суттєво зменшилася кількість українського та кримськотатарського населення: 15,8 відсотка українців і лише 10,6 відсотка кримських татар. Найбільше росіян – 68,3 відсотка проти 58,3 у 2001 р. [15]. Як бачимо, відсоток українців зменшився майже на третину. Таким чином, ідея «русского мира» активно втілюється в життя окупаційною владою.

За даними російського соціологічного опитування 2016 р. кількість росіян залишилася незмінною (68%), число українців знизилася до 12%, а кримських татар – зросло до 12% (можливо, за рахунок категорії «татари», яку почали виділяти в 2014 році) [7].

Ще більш негативна динаміка щодо української ідентичності зафіксована в результатах дослідження німецького Центру східноєвропейських і міжнародних досліджень, проведеного 2017 року. Згідно з цими даними, кількість тих, які ідентифікують себе українцями, знизилася до 7,5%. Щоправда, на відміну від вищезазначених опитувань, німецькі дослідники пропонували для вибору подвійну ідентичність. Як результат близько 8% кримчан співвідносили себе з двома етносами, серед яких домінувала російсько-українська ідентичність, що цілком укладається в логіку Кремля щодо «єдиного народу» [7].

Істотні зміни відбуваються і в мовній самоідентифікації кримчан: кількість українців і кримських татар, які розмовляють рідною мовою, швидко скорочується.

У 2014 р. російську назвали рідною 81,3%, кримськотатарську – 9,3% (і ще 4,3% – татарську), а українську – вже тільки 3,5% кримчан [15].

У 2016 р., відповідно до російського дослідження, число українців, які у побуті використовували українську мову, скоротилося до 1% (у 8 разів порівняно з 2008 роком), а кримських татар – до 6% (у 12 разів) [7].

Таким чином, в умовах анексії Автономної Республіки Крим Російською Федерацією, відбувається фактично процес стирання з ментальної карти української ідентичності і розмивання кримськотатарської.

Погоджуємось з думкою Євгенії Горюновою. Якщо в етнічному і мовному сегменті спостерігається тотальне превалювання російської, то з ідентифікацією кримчан як громадян Росії поки не все так гладко [7].

Згідно з опитуванням 2016 р., 35% жителів півострова ідентифікували себе, в першу чергу, як кримчани, а не як громадяни Росії, що істотно вище за середньоросійські показники. У той же час приналежність до російського громадянства на

перше місце поставили 43% жителів півострова (середньоросійський показник – 55%) [7].

Водночас регіональна самоідентифікація переважає серед кримських татар і українців – 65% кримських татар і 42% українців вважають себе насамперед кримчанами [7].

Посилення регіональних тенденцій в Криму зафіксовано і в дослідженні німецького Центру східноєвропейських і міжнародних досліджень. Згідно з опитуванням, число прихильників регіональної ідентичності в Криму після приходу Росії виросло майже у 3 рази – з 4,8 до 13,3% [16].

Директор дослідницького центру Гвендолін Зассе відзначила, що позначення «кримчани» для жителів півострова набуло ще більшого значення через події останніх трьох років. Багато хто каже, що це відчуття приналежності до «кримчан» є настільки ж сильним, як і раніше, але для близько 40% воно набуло більшого значення. Тобто, люди відчувають підвищення цінності своєї ідентичності як жителів Криму. У визначенні своєї ідентичності вони фокусуються, в першу чергу, не на Росії чи Україні, а на регіональній самосвідомості (менше шести відсотків респондентів назвали своїм домом Росію, Україну – менше одного відсотка) [16].

Очевидно, що така динаміка не вкладається в ідею «русского мира», тому на півострові реалізується політика «м'якої депортації» кримчан, яких заміщають росіянами. У підсумку за чотири роки до Криму тільки за офіційними даними переїхало 178 тисяч чоловік, з них абсолютна більшість – з Росії. Зрозуміло, що така тенденція буде продовжуватись, бо Кремлю не потрібен особливий Крим, Росії потрібен стандартний півострів [7].

Після анексії Криму почався новий етап в історії кримськотатарського народу: він знову втратив свою етнічну територію і вимушений відстоювати свої права як корінного народу України.

Глава Меджлису кримськотатарського народу Рефат Чубаров відзначає, що кількість кримських татар, які залишили Крим з моменту окупації, перевищує офіційну цифру – 10 тис. осіб [21].

Загалом, за офіційною статистикою, на сьогодні нараховують близько 27 тисяч внутрішньо переміщених осіб з території окупованого півострова на материкову Україну. При цьому, як справедливо зауважує перший заступник міністра інформаційної політики України Еміне Джепарова, реальна кількість переселенців із Криму в кілька разів перевищує офіційні дані [10]

Політична активність кримських татар суттєво зрівноважувала дії проросійських угруповань і виступала важливим чинником громадського життя у Криму. «Лише зараз суспільство поступово усвідомлює те, що якби кримські татари вчасно були наділені відповідними правами й повноваженнями як корінний народ Криму / України на національному і міжнародному рівнях, цієї трагедії, можливо, вдалося б уникнути», – вказує М. Джемілев [5].

Важливим кроком у вирішенні кримськотатарського питання стало прийняття 20 березня 2014 р. Верховною Радою України Постанови «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави» [19].

Із початком конституційної реформи у 2014–2015 рр. було розпочато дискусії про визначення майбутнього статусу Автономної Республіки Крим у Конституції України. У травні 2016 р. Президент України П. Порошенко ініціював створення робочої групи в рамках Конституційної комісії для розробки змін до Конституції, що стосуються права кримських татар на самовизначення. «Ми хоч і із запізненням, але усвідомили необхідність створення в Криму національної автономії кримських татар із повним гарантуванням рівних прав і свобод етнічних українців, росіян та інших етносів півострова. Ми зобов'язані почати в парламенті України процес внесення змін і доповнень до розділу 10 Конституції України – АРК, які б у повній мірі виходили з невід'ємного права кримськотатарського народу на самовизначення в складі суверенної та незалежної Української держави» [18].

Заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу Ільмі Умеров зазначає, що у разі прийняття відповідної поправки до Конституції це надасть Україні додаткові аргументи у боротьбі за повернення окупованого півострова. «Можна буде говорити, що ми готові вирішувати проблеми корінного народу, ми готові вирішувати питання про реалізацію права на самовизначення, ми готові і будемо вирішувати їхні проблеми, пов'язані з асиміляцією, і так далі» [20].

Водночас політика України щодо тимчасово окупованої території Кримського півострова багато в чому є контрверсійною та не до кінця сформованою. Реакції держави потребує вимога громадських організацій відмінити Закон України від 12 серпня 2014 р. № 1636-VII «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України», Постанову Національного банку України від 03.11.14 № 699, яким кримчан прирівняно до нерезидентів. Несформованими лишаються відповіді на питання щодо майбутнього Криму в складі України та політики України стосовно мешканців окупованих територій, які співпрацювали з окупаційною владою [8, с. 55].

Висновки. Таким чином, за період незалежності України Крим так і не став українським в етнополітичному та етнонаціональному сенсах: не було заблоковано інформаційний, пропагандистський, фінансовий вплив з боку Росії на жителів півострова; процеси формування української політичної нації на основі громадянської належності в Криму майже не відбувалися; не було проведено повної реабілітації депортованих осіб, зокрема кримських татар. Це

обумовило конфліктність міжнаціональної взаємодії, етнополітичну нестабільність, підживлювану постійним втручанням сусідньої Росії в ситуацію в Криму, що в результаті завершилося військовою інтервенцією та порушенням територіальної цілісності України [4, с. 325].

Кримське питання в умовах анексії півострова залишається серйозним етнополітичним викликом Україні. Анексія півострова стала прикладом того, як етнополітична нестабільність у регіоні, підживлювана деструктивною діяльністю сусідньої держави, що має найбільшу національну меншину в Україні, яка в Криму становила більшість, стала приводом для етнополітичної дезінтеграції України: порушення суверенітету, введення військ, сецесії півострова [3, с. 128].

За цих умов, на думку фахівців Українського незалежного центру політичних досліджень, виглядає доцільним урядовим, законодавчим інститутам, суспільству ухвалити зміни до Конституції України в частині Розділу X; доопрацювати, з огляду на зміни до Конституції, і ухвалити проект закону «Про статус кримськотатарського народу в Україні»; розробити і ухвалити проект закону «Про кримськотатарську мову в Україні»; ухвалити проект закону «Про корінні народи в Україні»; розробити і ухвалити проекти законів, що унормують діяльність представницького і виконавчого органу автономії в Криму; розробити і ухвалити проект закону «Про особливий режим урядування в Криму», що врегулює діяльність органів влади в автономії у разі загрози територіальній цілісності і державному суверенітету України [8, с. 48].

Попри те, що Україна не має можливостей для реалізації напрацьованого законодавства на території окупованого півострова, вироблена за період 2014–2018 рр. нормативно-правова база щодо врегулювання етнополітичних проблемних питань Криму має вирішальне значення у ході розроблення та реалізації стратегії деокупації та реінтеграції Криму та відновлення територіальної цілісності України.

1. Асланов С.А. Етнополітична стабільність: етнічні аспекти феномена / С.А. Асланов // *Science and Education a New Dimension: Humanities and Social Sciences* (Угорщина). - 2014. - No II(4). Issue 23. - P. 51 – 55.

2. Асланов С.А. Політико-правові засади етнополітичної стабільності держави в умовах глобальних викликів: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.05. / С.А. Асланов. - Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. - 431 с.

3. Асланов С.А. Про деякі особливості застосування регіональних політико-правових механізмів етнополітичної дезінтеграції: гібридна війна в Україні / С.А. Асланов // *Матеріали міжнар. наук. конф. «Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у XX – на початку XXI століття»* / Ужгородський нац. ун-т.

Науковий вісник. Серія Політологія, соціологія, філософія. – 2015. – Вип. 1 (18). – С. 127 – 128.

4. Асланов С.А. Ризики етнополітичної нестабільності: спроби етнополітичної дезінтеграції України / С.А. Асланов. – Політологічний вісник. – 2014. – Вип. 74. – С. 322 – 331.

5. Беліцер Наталя. Кримські татари як корінний народ: історія питання і сучасні реалії / Наталя Беліцер / Інститут демократії імені Пилипа Орлика. – Київ, 2017. – 89 с. URL: http://mip.gov.ua/files/pdf/blicer_pro_krimtat.pdf

6. Етнічна історія Криму в таблицях, картосхемах і діаграмах (за даними переписів населення): інформаційно-довідковий посібник / автор-уклад. А. С. Петроградська. Сімферополь: АнтікваА, 2007. – 20 с.

7. Євгенія Горюнова: Руйнування кримської ідентичності. URL: <https://www.stopfake.org/uk/yevgeniya-goryunova-rujnuvannya-krymskoyi-identychnosti/>

8. Зелена Книга. Державна політика щодо Криму / Тищенко Ю., Каздобіна Ю., Жумаділов А., Свиридова Д., Тимочко М., Вуйко В., Боярунець В., Жданова І., Аджієва Є.; за заг. ред. Ю. Тищенко. – Київ: ТОВ «Агентство Україна», 2018. – 88 с.

9. Калиновський Ю. Ю Конфліктологічні аспекти етнополітичної безпеки України / Ю.Ю. Калиновський // Нова політика. – 1999. – № 5. – С. 58 – 66.

10. Кількість переселенців із Криму вдвічі-втричі перевищує офіційні дані, – заступник голови Мінінформполітики Джемпарова. URL: <https://ua.censor.net.ua/n303883> (дата доступу: 01.05.2018).

11. Котигоренко В. О. Ризики для держави в контексті етнополітичних загроз соціальної стабільності / В.О. Котигоренко // Віче. – 2008. – № 19. – С. 38 – 40.

12. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940 – 2015). Збірник документів і матеріалів. Друге видання: упоряд.: О. Г. Бажан, О. В. Бажан, С. М. Блащук, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. – Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. – 1092 с.

13. Крим після анексії. Державна політика, виклики, рішення та дії. Біла книга / Тищенко Ю., Каздобіна Ю., Гучакова Т., Смірнов О., Горобчишина С., Дуда А.; за заг. ред. Ю. Тищенко. – Київ: ТОВ «Агентство Україна», 2016. – 148 с.

14. Майборода О. М. Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір / О.М. Майборода // Сприяння поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві. – Київ: Фонд Європа XXI, 2002. – 312 с.

15. Население Крыма и Севастополя: численность, национальный состав. URL: <http://www.statdata.ru/naselenie-krima-i-sevastopolya>

16. Німецька дослідниця: Кримчани не змінили ідентичність на російську. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/nimetska-doslidnitsya-krimchani-ne-zminili-identychnist-na-rosijsku.htm>

17. Окупований Крим залишили понад 10 тис. кримських татар, – Чубаров. URL: <http://tyzhden.ua/news/136655>

18. Порошенко ініціює розробку змін до Конституції щодо самовизначення кримських татар. URL: <http://ua.censor.net.ua/n389058>

19. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави». Офіційний сайт ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>

20. Умеров пояснив, як автономія кримських татар допоможе у поверненні Криму. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/11/6/7160903/>

References

1. Aslanov S. 2014. *Etnopolity`chna stabil`nist` : etnichni aspekty` fenomena* [Ethnopolitical Stability: Ethnic Aspects of the Phenomenon]. Science and Education a New Dimension: Humanities and Social Sciences (Hungary), Vol. 2(4), (23), p. 51–55. [in Ukr.]

2. Aslanov S. 2016. *Polity`ko-pravovi zasady` etnopolity`chnoyi stabil`nosti derzhavy` v umovax global`ny`x vy`kly`kiv* [Political and Legal Framework for the Ethnopolitical Stability of the State under Global Challenges]. [A thesis for Doctor of Political Sciences degree, specialty 23.00.05]. Kyiv: V. Koretskyi Institute of State and Law of the NAS of Ukraine, 431 p. [in Ukr.]

3. Aslanov S. 2015. *Pro deyaki osobly`vosti zastosuvannya regional`ny`x polity`ko-pravovy`x mexanizmiv etnopolity`chnoyi dezintegraciyi: gibry`dna vijna v Ukrayini* [On Some Peculiarities of Applying Regional Political and Legal Mechanisms of Ethnopolitical Disintegration: The Hybrid War in Ukraine]. In: Materialy mizhnar. N. konf. "Politychni kryzy v derzhavakh ta regionakh Yevropy: vnutrishni peredumovy ta zovnishni vyklyky u XX – na pochatku XXI stolittia". Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seria Politolohiia, sotsiolohiia, ... filozofii (Proceedings of the International Scientific Conference "Political Crises in the States and Regions of Europe: Internal Preconditions and External Challenges in the 20th – Early 21st Century". Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Political Science, Sociology, and Philosophy Series), Vol. 1(18), p. 127 – 128. [in Ukr.]

4. Aslanov S. 2014. *Ry`zy`ky` etnopolity`chnoyi nestabil`nosti: sprobny` etnopolity`chnoyi dezintegraciyi Ukrayiny`* [Risks of Ethnopolitical Instability: Attempts of Ethnopolitical Disintegration of Ukraine]. Politolohichnyi visnyk (Political Science Bulletin). Vol. 74, pp. 322 – 331. [in Ukr.]

5. Belitzer N. 2017. *Kry`ms`ki tatar`y` yak korinny`j narod: istoriya py`tannya i suchasni realiyi* [Crimean Tatars as Indigenous People: History of the Question and Modern Reality]. URL: http://mip.gov.ua/files/pdf/blicer_pro_krimtat.pdf [in Ukr.]

6. 2007. *Etnichna istoriya Kry`mu v tably`cyax, kartosxemax i diagramax (za dany`my` perepy`siv*

- naselennya): informacijno-dovidkovy`j posibny`k* [Ethnic History of Crimea in Charts, Map Schemes, and Diagrams (after the population censuses): A Resource Manual]. Simferopol: AntikvaA, 20 p. [in Ukr.]
7. Horiunova Ye. *Rujnuvannya kry`ms`koyi identy`chnosti* [Destroying Crimean Identity]. URL: <https://www.stopfake.org/uk/yevgeniya-goryunova-rujnuvannya-krymskoyi-identychnosti> [in Ukr.]
8. Tyshchenko Yu., ed., Kazdobina Yu., Zhumadilov A. 2018. *Zelena kny`ga. Derzhavna polity`ka shhodo Kry`mu* [The Green Book. State Policy regarding Crimea]. Kyiv. Ahentstvo Ukraina. 88 p. [in Ukr.]
9. Kalynovskiy Yu. 1999. *Konfliktologichni aspekty` etnopolity`chnoyi bezpeky` Ukrainy`* [Conflict Aspects of Ethnopolitical Security of Ukraine]. Nova polityka, #5, p.58–66. [in Ukr.]
10. *Kil`kist` pereselenciv iz Kry`mu vdvichi-vtry`chi perevy`shhuye oficijni dani, – zastupny`k golovy` Mininformpolity`ky` Dzheparova* [The Number of Migrants from Crimea Exceeds the Official Data Twoor Threefold, the Head of Ministry of Information Policy Dzheparov's Deputy]. URL: <https://ua.censor.net.ua/n303883> [in Ukr.]
11. Kotyhorenko V. 2008. *Ry`zy`ky` dlya derzhavy` v konteksti etnopolity`chny`x zagroz social`nij stabil`nosti* [Risks for the State in the Context of Ethnopolitical Threats to Social Stability]. Viche, #19, p. 38–40. [in Ukr.]
12. 2005. *Kry`m v umovax suspil`no-polity`chny`x transformacij (1940 – 2015). Zbirny`k dokumentiv i materialiv* [Druge vy`dannya Crimea in the Ethnopolitical Dimension]. Kyiv, 533 p. [in Ukr.]
13. Tyshchenko Yu., ed., et al. 2016. *Kry`m pislya aneksiyi. Derzhavna polity`ka, vy`kly`ky`, rishennya ta diyi. Bila kny`ga* [Crimea after the Annexation. State Policy, Challenges, Solutions, and Actions. The White Book]. Kyiv. Ahentstvo Ukraina, 148 p. [in Ukr.]
14. Maiboroda O. 2002. *Etnopolity`chna sy`tuaciya v Ukraini: regional`ny`j vy`mir* [Ethnopolitical Situation in Ukraine: A Regional Dimension] // *Spry`yannya poshy`rennyu tolerantnosti v polietnichnomu suspil`stvi*. K. Fond Yevropa XXI. 312 p. [in Ukr.]
15. *Naselenie Kryma i Sevastopolja: chislennost', nacional`nyj sostav* [Population of Crimea and Sevastopol: Quantity, National Composition]. URL: <http://www.statdata.ru/naseleniekrima-i-sevastopolya> [in Rus.]
16. *Nimecz`ka doslidny`cya: Kry`mchany` ne zminy`ly` identy`chnist` na rosij`s`ku* [A German Researcher: Crimeans Have Not Gained Russian Identity]. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/nimetska-doslidnitsya-krimchani-ne-zminili-identychnist-na-rosijsku.htm> [in Ukr.]
17. *Okupovany`j Kry`m zaly`shy`ly` ponad 10 ty`s. kry`ms`ky`x tatar, – Chubarov* [More than 10 Thousand Crimean Tatars Left the Occupied Crimea, Chubarov]. URL: <http://tyzhden.ua/News/136655> [in Ukr.]
18. *Poroshenko iniciyuye rozrobku zmin do Konstytuciyi shhodo samovy`znachennya kry`ms`ky`x tatar* [Poroshenko Initiates the Elaboration of Amendments to the Constitution regarding the Self-Identification of Crimean Tatars]. URL: <http://ua.censor.net.ua/n389058> [in Ukr.]
19. *Postanova Verhovnoyi Rady` Ukrainy` «Pro Zayavu Verhovnoyi Rady` Ukrainy` shhodo garantiyi prav kry`ms`kotatars`kogo narodu u skladi Ukrainy`s`koyi Derzhavy`»*. *Oficijny`j sajt VR Ukrainy`* [Resolution of Verkhovna Rada of Ukraine “On the Declaration of Verkhovna Rada of Ukraine as for the Guarantee of Rights of Crimean Tatar People as Part of the Ukrainian State”. Official Website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1140-18> [in Ukr.]
20. *Umerov poyasny`v, yak avtonomiya kry`ms`ky`x tatar dopomozhe u povremenni Kry`mu* [Umerov Explained how the Crimean Tatars' Autonomy Will Help in Returning Crimea]. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/11/6/7160903/> [in Ukr.]